

622025

homelands

Two

dom

ov

Eni

Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU

Glavni urednici / Editors-in-Chief
Kristina Toplak, Marijanca Ajša Vižintin

Odgovorna urednica / Editor-in-Charge
Marina Lukšič Hacin

Tehnični urednik / Technical Editor
Tadej Turnšek

Mednarodni uredniški odbor / International Editorial Board
Synnove Bendixsen, Ulf Brunnbauer, Aleš Bučar Ručman, Martin Butler, Daniela I. Caglioti,
Jasna Čapo, Donna Gabaccia, Jure Gombač, Ketil Fred Hansen, Damir Josipovič,
Aleksej Kalc, Jernej Mlekuž, Claudia Morsut, Ikhlas Nouh Osman, Nils Olav Østrem,
Lydia Potts, Maya Povrzanović Frykman, Francesco Della Puppa, Jaka Repič,
Rudi Rizman, Matteo Sanfilippo, Annemarie Steidl, Urška Strle, Adam Walaszek,
Rolf Wörsdörfer, Simona Zavratnik, Janja Žitnik Serafin

Lektoriranje in korektura / Copyediting and proofreading
Jana Renée Wilcoxon (angleški jezik / English)
Tadej Turnšek (slovenski jezik / Slovenian)

Oblikovanje / Design
Anja Žabkar

Prelom / Typesetting
Inadvertising d. o. o.

Založila / Published by
ZRC SAZU, Založba ZRC

Izdal / Issued by
ZRC SAZU, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije /
ZRC SAZU, Slovenian Migration Institute, Založba ZRC

Tisk / Printed by
Birografika BORI d. o. o.

Naklada / Printum
150

Naslov uredništva / Editorial Office Address
INŠTITUT ZA SLOVENSKO IZSELJENSTVO IN MIGRACIJE ZRC SAZU
p. p. 306, SI-1001 Ljubljana, Slovenija
Tel.: +386 (0)1 4706 485; Fax +386 (0)1 4257 802
E-naslov / E-mail: dd-th@zrc-sazu.si
Spletna stran / Website: <https://ojs.zrc-sazu.si/twohomelands>

Revija izhaja s pomočjo Javne agencije za
znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost
Republike Slovenije in Urada Vlade Republike Slovenije
za Slovence v zamejstvu in po svetu /
Financial support: Slovenian Research and Innovation Agency and
Government Office for Slovenians Abroad

POLITIČNO-GEOGRAFSKI DEJAVNIKI SELEKTIVNOSTI NOTRANJNH (MEDREPUBLIŠKIH) MIGRACIJ V SFRJ (1945–1991) KOT PRIMER PSEVDOPROSTOVOLJNIH MIGRACIJ, S Poudarkom na Bosni in Hercegovini

Damir Josipovič¹

COBISS: 1.01

IZVLEČEK

Politično-geografski dejavniki selektivnosti notranjih (medrepubliških) migracij v SFRJ (1945–1991) kot primer psevdoprostovoljnih migracij, s poudarkom na Bosni in Hercegovini

Notranji migracijski tokovi so bili razmeroma močni že v Kraljevini SHS/Jugoslaviji, v socialistični Jugoslaviji pa so se še znatno okrepili ter spremenili svojo smer in strukturo. Avtor v prispevku predstavi osnovno periodizacijo medrepubliških migracij: a) obdobje panjugoslovanske konsolidacije (1945–1956), b) obdobje vsejugoslovanskega entuziazma (1956–1974) ter c) obdobje supranacionalne dezintegracije (1974–1991). Vsa tri obdobja zaznamuje poseben tip tako imenovanih psevdoprostovoljnih migracij. Avtor pojasni podlago, ustroj in vzročnost notranjih jugoslovanskih migracij ter potrjuje selektivnost migracij na osnovi etnične pripadnosti, s posebnim poudarkom na primeru BiH.

KLJUČNE BESEDE: jugoslovanske migracije, psevdoprostovoljne migracije, Jugoslavija, medrepubliške migracije, etnična selektivnost migracij

ABSTRACT

Political-Geographical Factors of Selectivity of Internal (Inter-Republic) Migrations in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (1945–1991) as an Example of Pseudo-Voluntary Migrations, With an Emphasis on Bosnia and Herzegovina

Internal migrations were relatively strong during the pre-World War II Yugoslav Kingdom; however, in socialist Yugoslavia, they significantly intensified and changed in direction and structure. Three periods of the inter-republic migrations can be roughly discerned: a) the period of pan-Yugoslav consolidation (1945–1956); b) the period of pan-Yugoslav enthusiasm (1956–1974); and c) the period of supranational disintegration (1974–1991). The so-called pseudo-voluntary migration marks each of them. The article explains the basis, structure, and causality of intra-Yugoslav migrations as well as the selectivity of migration based on ethnicity, with a special emphasis on Bosnia and Herzegovina.

KEYWORDS: Yugoslav migration, pseudo-voluntary migration, Yugoslavia, inter-republic migration, ethnic selectivity of migration

¹ dr. geografskih znanosti, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana; damir.josipovic@guest.arnes.si; ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9321-4371>

UVOD

Po drugi svetovni vojni je socialistična Jugoslavija postala prizorišče živahnih notranjih migracij. Migracijski tokovi so bili razmeroma močni že v Kraljevini SHS in Kraljevini Jugoslaviji, v povojnem obdobju pa so se pomembno ojačali ter spremenili svojo smer in strukturo. Po ukinitvi banovin ter vzpostavitvi teritorialne ravni najprej ljudskih in kasneje socialističnih republik, temelječih na historičnih mejah, je nastopilo skoraj polstoletno obdobje relativno stabilne teritorialne ureditve. Do leta 1929 je veljala upravna ureditev, ki je bila nasledek mirovnih pogodb po koncu prve svetovne vojne in ni temeljila na etničnem načelu, temveč na mejah zgodovinskih dežel ter njihovih notranje-upravnih okrožjih in okrajih. Poskus uveljavljanja etničnega načela v Kraljevini SHS je sledil šele leta 1929 z uvedbo prve delitve na deset upravnih enot (devet banovin in okrožje glavnega mesta) ter preimenovanja v Kraljevino Jugoslavijo. Čeprav je uradno obstajala le ena, jugoslovanska narodnost (en narod treh plemen), je zelo jasno zaznati namen oblikovanja prostorsko čim večjih banovin s pravoslavno večino, ki bi posegle na ozemlje nekdanj avstro-ogrskega dela države (Bosna in Hercegovina, Baranja, Bačka, Banata, Srem, Dalmacija). Po drugi strani ni bilo niti ene banovine z islamsko večino ter le tri z rimskokatoliško večino (Savska in Primorska banovina s hrvaško večino, Dravska s slovensko), pri čemer je bilo rimokatoliške veroizpovedi več kot 37 odstotkov prebivalstva (Preglednica 1). Tako je bilo v kar sedmih od desetih upravnih enot prebivalstvo večinsko pravoslavne veroizpovedi.

	Pravoslavna	rimokatoliška	evangelicianska	druge krščanske	islamska	druge in neznano
<i>Kraljevina Jugoslavija</i>	48,70	37,45	1,66	0,49	11,20	0,50
Dravska	0,59	96,75	2,25	0,23	0,08	0,10
Drinska	64,70	11,05	0,25	0,12	23,23	0,66
Donavska	58,36	32,45	7,03	1,25	0,11	0,79
Moravska	95,05	0,77	0,02	0,02	4,10	0,05
Primorska	15,35	76,80	0,02	0,07	7,69	0,07
Savska	19,12	78,49	0,81	0,70	0,14	0,74
Vardarska	66,45	1,17	0,03	0,15	31,72	0,48
Vrbaška	57,89	16,66	0,33	0,89	24,12	0,11
Zetska	55,81	9,96	0,02	0,04	34,11	0,07
Uprava mesta Beograd	72,49	19,65	2,56	0,71	1,32	3,27

Preglednica 1: Prebivalstvo po veroizpovedi, Kraljevina Jugoslavija, banovine, leto 1931, v odstotkih (vir: Kraljevina Jugoslavija, 1931).

Ker na ta način ni bilo mogoče reševati mednacionalnih sporov, ki so se v parlamentu razvneli že kmalu po oblikovanju Kraljevine SHS in uboju bratov Radić, predstavnikov Hrvaške kmečke stranke (HSS), ter kasneje ustaško-makedonskem atentatu na kralja Aleksandra, je bil ustroj nove, poveljne Jugoslavije postavljen na povsem nove temelje. Z deklarirano enakopravnostjo narodov in narodnosti Jugoslavije kot socialistične države delovnega ljudstva se je krenilo na pot preseganja medetničnih sporov, hkrati pa so se teritorialno-upravne razmejitve v izhodišču vrnile na historične meje, z nekaterimi bistvenimi popravki. Tako je bil osrednji in vzhodni Srem odvzet Hrvaški (Slavoniji) ter z novo osnovano avtonomno pokrajino Vojvodino priključen Srbiji. Nadalje je bila Hrvaški (Dalmaciji) odvzeta Boka Kotorska s primorjem do Bara, ki je bila priključena novo formirani ljudski republiki Črni gori. Slednji je bila odvzeta Metohija, ki je bila priključena Srbiji z novo formirano kosovsko-metohijsko avtonomno oblast. Večina ozemlja občine Zavalje s hrvaško večino je bila izločena iz okraja Titova Korenica ter priključena okraju Bihać in s tem Bosni in Hercegovini, slednja pa se je odpovedala Sutorini in dostopu do morja v Boki Kotorski, ki je bila priključena Črni gori. Po drugi strani problema Neuma in ozemeljske ločenosti območja nekdanje Dubrovniške republike od preostanka Dalmacije niso razrešili. Slovensko-hrvaška razmejitev je v veliki meri sledila predhodnim mejam, izjema je bila Istra, kjer so potek meje potrdili do leta 1956. Poleg Marindola in Drag v Beli krajini je bilo Sloveniji priključeno še območje Razkrižja iz nekdanje občine Štrigova. Meja z Makedonijo je nastala povsem na novo, pri čemer je večinoma sledila historičnim mejam, kar je Srbija kompenzirala s priključitvijo avtonomne pokrajine Vojvodine (Boban, 1995).

Po konsolidaciji jugoslovanskega teritorija lahko v glavnem od leta 1948, popolnoma pa od leta 1956 leta podrobno spremljamo smeri selitev jugoslovanskega prebivalstva med posameznimi republikami in avtonomnimi pokrajinami. Prav ti tokovi nam ob poznavanju konteksta razkrivajo pogosto etnično ozadje specifičnih tokov. Gonilo oziroma potisni faktor preseljevanja med nekdanjimi jugoslovanskimi republikami in pokrajinami niso bile zgolj ekonomske razmere kot take, pač pa ideološki (razvoj ideje enovitega jugoslovanstva) ter predvsem politični pritiski z demografskimi in ekonomskimi posledicami.

Večina republik je bila z avnojskimi sklepi utemeljena na njihovi naslovni etniji, s čimer sta jim pripadli konstitutivnost in suverenost na ozemlju celotne Jugoslavije, njihova suverenost pa je bila izenačena s suverenostjo delovnega ljudstva v brezrazredni družbi kot enakopravnega prebivalstva ne glede na veroizpoved, etnično pripadnost, spol, stan ali katero drugo osebno okoliščino (Josipovič, 2014). V praksi pa je v določenih okoljih vendarle prihajalo do izrazitih poskusov dominacije in prevlade moči. Tako se je npr. v knjižici za interno rabo Centralnega komiteja zveze komunistov Srbije kot temeljne republiške platforme za razpravo o družbenih in ekonomskih vprašanjih že pojavil problemski sklop »določene nacionalne prepotentnosti«, v katerem je bil analiziran zlasti socialni izvor nacionalizma pri Srbih, prisotna pa je bila tudi kritika srbskega kulturnega nacionalizma v Vojvodini, Bosni in

Hercegovini ter na Hrvaškem, ki se mu je zoperstavljal zlasti zagrebški komunistični intelektualni krog (Centralni komitet Saveza komunista Srbije, 1966, str. 18, 49). Zato je v prispevku poudarek na analizi etničnih migracij Bosne in Hercegovine, kot izrazito večnacionalne republike utemeljene na sklepih ZAVNOBiH.¹

Bosna in Hercegovina je bila s površino okrog 51.000 km² po velikosti podobna ožji Srbiji in nekaj manjša od Hrvaške (okrog 57.000 km²). S približno 4,4 milijona prebivalcev oziroma 18,3-odstotnim deležem prebivalstva SFRJ ob razpadu Jugoslavije je bila tretja za Srbijo in Hrvaško. Za njen teritorij je še v Kraljevini SHS in predvojni Jugoslaviji potekala ostra bitka med srbskimi in hrvaškimi nacionalisti. Srbska stran je ta območja videla kot vojni plen in priložnost za širitev globoko na zahod, hrvaška stran pa je v srbskem teritorialnem prodoru na zahod videla nevarnost za obstoj hrvaškega prebivalstva v območjih šibke srbske prevlade v posameznih predelih Bosne (zlasti Vrbaska banovina oz. območje Banje Luke ter območje Bosenske Posavine). Ker so predvojni podatki vezani le na veroizpoved, je treba o etnični pripadnosti v Bosni in Hercegovini sklepati posredno. V grobem velja, da se je večina pravoslavnih prebivalcev opredeljevala za Srbe, večina katolikov za Hrvate, večina muslimanov pa za neopredeljene Jugoslovane – muslimane oziroma Muslimane, ko je bil slednjim priznan status jugoslovanskega naroda (1971), ob razpadu Jugoslavije pa postopoma tudi že za Bošnjake.

Bosna in Hercegovina ima zelo nenavadno geografsko porazdelitev konstitutivnih etničnih skupin. Srbi prevladujejo v Podrinju ob meji s Srbijo, vendar so izrazito pomešani z Muslimani. Poleg tega predstavljajo rahlo večino pred Muslimani in Hrvati v Bosenski krajini (nekdanji Turški Hrvaški)² in vzhodnem delu Hercegovine, ob meji s Črno goro, kjer so lokalno večinsko zastopani tudi Hrvati, manj pa Muslimani. Ta tri

1 ZAVNOBiH je kratica za *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine* (»Pokrajinski antifašistični svet narodne osvoboditve Bosne in Hercegovine«). Kot je za Bosno in Hercegovino ugotavljal predsedujoči AVNOJ-u, dr. Ivan Ribar, je »narodnoosvobodilno gibanje ustvarilo v Bosni in Hercegovini primer borbene enotnosti in bratstva vseh naših narodov. Narodi Bosne in Hercegovine so v borbi, ki je očarala ves svet, izgradili svojo resnično demokratsko oblast, ki se pričinja z vaškimi narodnoosvobodilnimi odbori, končuje pa se z ZAVNOBiH kot najvišjim političnim predstavništvom narodov Bosne in Hercegovine« (ZAVNO-BiH, 1953, str. 6–7).

2 Turška Hrvaška je historično ozemlje med rekama Uno in Vrbasom, ki ga je Hrvaška postopoma izgubila med osmanskimi osvajanjem, od hrvaško-slavonskega poraza na Krbavskem polju leta 1493 do 17. stoletja. V tem času se je precej spremenila etnična in jezikovna slika tega območja. Prebivalstvo je v obdobju 150 let emigriralo poleg Gradišćanske tudi na Kranjsko in Štajersko, zlasti v Posavje in Posotelje. Jezikovno je šlo večinoma za ikavske kajkavce in govore podobne jeziku Trubarja, Bohoriča in Dalmatina (Zečević, 2000, str. 149–150), kasneje tudi za čakavce in pa ščakavce, ki so izvorno sodili h kajkavcem (Lončarić, 2005, str. 36). Preostalo katoliško prebivalstvo je večinoma konvertiralo v pravoslavje kot edino dopustno krščansko religijo v Osmanskem imperiju z izjemo katolištva v rudarsko-premogovniških krajih po »saškem zakonu« o rudarstvu v sultanatu (Kanun Sas). Na prazne posesti so osmanske oblasti naseljevale pretežno ikavsko-ijekavske novoštokavce iz stare Hercegovine (vključno s Črno goro) ter severne do srednje Albanije in poslovanjene Vlahe. Zato se je tudi jezik pri vseh treh veroizpovedih večinoma na novo »štokaviziral«, pri čemer pa je v siceršnji pretežno ijekavski govorici ohranil ikavske in ščakavske elemente (Crnić Novosel, 2019, str. 32–33, 40–41).

območja med seboj niso sklenjena, zato je bilo za srbske nacionaliste še posebno pomembno vprašanje osvojitve posavskega in podrinskega koridorja. Hrvati prevladujejo v zahodni Hercegovini in Herceg-Bosni (območje Tropolja na prehodu Hercegovine v Bosensko krajino: Livno, Duvno (Tomislavgrad), Kupres). Večinsko so prisotni v severnem delu, v Posavini (Bosenskem Posavju) in okrog Tuzle, v srednji Bosni kompaktno med Jajcem in Kreševim ter pomešani z Muslimani na območju med gornjim Vrbasom in dolino reke Bosne, živijo pa še v posameznih rudarskih »otokih« vzhodne Bosne (Vareš, Olovo, Ilijaš) in Bosenske krajine (Ljubija, Ivanjska, Banja Luka). Muslimani nikjer niso predstavljali izrazite večine, primeroma malo pa jih je bilo v zahodni in vzhodni Hercegovini ter v južnem delu Bosenske krajine. Izrazito večino so predstavljali le na skrajnem zahodu (Cazinska krajina), sicer pa so bili v srednji Bosni in ob Neretvi v Hercegovini pomešani s Hrvati, v Podrinju pa s Srbi.

Cilj prispevka je bil ugotoviti, na kakšen način se je z uradnimi jugoslovanskimi statističnimi podatki o migracijah prikrito ali neprikrito izvajala ideja srbske homogenizacije (o kateri poroča prej omenjena knjižica srbske zveze komunistov), in ali lahko te migracije obravnavamo kot navidezno svobodne oziroma psevdoprostovoljne (Josipović, 2013). Domnevamo lahko namreč, da so bili emigracijski pritiski orientirani predvsem na prebivalstvo nesrbskih narodov in narodnosti v tistih predelih Bosne in Hercegovine, iz katerih je pred tem veliko srbskega prebivalstva odšlo v Vojvodino in v katerih se je zato postopoma spreminjala lokalna etnična struktura, nato v območjih šibke srbske večine (za konsolidacijo teh območij) ter končno na območjih »kontinuitetnih« ozemelj, ki so jih v filozofiji velikosrbske homogenizacije želele oblasti »srbizirati« oziroma utrditi v srbstvu (Čubrilović, 1991). Gre za obsežna območja severne Bosne, znotraj te pa za Bosensko krajino z mesti Banja Luka, Prijedor, Sanski Most, Ključ, Bihać idr. ter za Bosensko Posavino med Dobojem in Brčkim.

Ali lahko po drugi strani v primeru preseljevanja neke etnične skupnosti iz domnevno »avtohtonih« in osrednjih območij v imigracijsko območje apriorno zavr-nemo politično-geografsko determinacijo in njene etnične elemente, kot nakazuje Ruža Petrović (1987, str. 17)? Ta v nadaljevanju sicer pravi, da v omenjenem primeru, ko etnični dejavnik ne deluje, delujejo pretežno ekonomski in drugi družbeni razlogi (poroke, službene premestitve, šolanje ipd.). Na enak način se ji zdi malo verjetno preseljevanje iz enega »avtohtonega« območja neke skupine na drugo »avtohtono« območje (Petrović, 1987, str. 17). Vsekakor toga postavitev zgolj hipotetične možnosti delovanja etničnega dejavnika v determinaciji migracij ne more biti ne točna ne koristna, saj zapira možnosti učinkovanja in lokalne manifestacije izražanja. Petrović (1987, str. 16) namreč sama pravi, da obstajajo tudi globlje, artikulirane in latentne oblike delovanja etničnega elementa v determinaciji migracij. To še posebej velja za etnično-družbene tenzije in krize, ki so Jugoslavijo pretresale praktično vse od njenega nastanka. V tem kontekstu lahko spomnimo na izrazit primer zlasti kosovskih, pa tudi makedonskih Albancev, ki so bili celo v svetovnem merilu označeni kot nosilci »agresivnega rodnostnega obnašanja« (Stanton, 2003, str. 49–50, 109). Kljub temu je prispevek Ruže Petrović k prepoznavanju etničnega dejavnika kot

nosilca nekaterih migracijskih tokov zelo pomemben. Po eni strani gre za temeljito kvantitativno podprt pristop, po drugi strani pa tudi za pronicljivo kritiko ekonomske determinacije migracij v okviru SFRJ. V enem od pasusov R. Petrović pokaže razumevanje kompleksnosti migracijskih determinant, ko ekonomskim dejavnikom zoperstavi tezo o odločilnem vplivu osebnih odločitev in psiholoških dejavnikov (Petrović, 1987, str. 15). Hkrati pa se zaveda, da se psihološko-osebnostnih in motivacijskih dejavnikov ne da izpeljati in razumeti brez interdisciplinarnega pristopa, saj je statistično in demografsko gradivo le osnova za nadaljnja poglobljena proučevanja.

OZADJE POLITIČNO-GEOGRAFSKIH DEJAVNIKOV EMIGRACIJE S POUDARKOM NA BOSNI IN HERCEGOVINI

V obdobju konsolidacije jugoslovanske države in razvoja v socialistični smeri je prišlo do masovne urbanizacije zaradi odpiranja številnih tovarn in drugih delovnih mest, ki so imela za posledico ruralno-urbane migracije. Te migracije so odločilno vplivale na deagrarizacijo in upad nepismenosti. Pri tem pa številni podatki kažejo, da etničnost v tem obdobju ni bila nepomembna, popisno ter drugo uradno opredeljevanje pa ne samo sebi namen. Posebej pomembni so podatki o udeležbi prebivalstva v odborih lokalne in delavske samouprave (skupnosti), kjer so se morali kandidati tudi etnično opredeliti. Leta 1960 je etnična pripadnost odločilno vplivala na strukturo izvoljenih odbornikov marsikje v Jugoslaviji, najizraziteje pa v Bosni in Hercegovini. Poglejmo ozadje: Bosna in Hercegovina je bila središče protifašističnega upora med drugo svetovno vojno. Ta odpor je bil sicer splošen, a so v etničnem smislu tako v Bosni in Hercegovini kot tudi na Hrvaškem med partizanstvom sprva prevladovali bosenski Srbi. Zgodovinsko gledano pa je v velikosrbskih idejnih zasnovah prav Bosna in Hercegovina igrala eno najpomembnejših vlog v velikosrbskem programu *Načertanije*. Predstavljala je potencialno in predvideno ekspanzijo Srbije na zahod in jugozahod (Garašanin, 1844). Ta geopolitika je imela globoke korenine v začetkih moderne srbske državnosti in pretrganju s podložnostjo Osmanskemu imperiju, še globlje pa so bile njene posledice. Če torej upoštevamo značaj NOB v BiH, nam je lahko jasnejši ustroj delavskih svetov kljub formalni družbeni »nepomembnosti« ali postranskosti etnične pripadnosti.

ETNIČNA PREFERENCA LOKALNE IN DELAVSKE SAMOUPRAVE LETA 1960 IN 1967

Etnična pripadnost je igrala ključno vlogo pri kadriranju v vsem novojugoslovanskem obdobju. Tako so imeli leta 1960 v Bosni in Hercegovini Srbi kar 65,0 % vseh občinskih svetnikov (delegatov, odbornikov), kljub le 42,9-odstotnem deležu celotnega prebivalstva. V skladu s tem so imeli vsi ostali razen Črnogorcev (0,6 % : 0,4 %) nižje deleže

predstavnikov v primerjavi s skupnimi. Hrvati so bili blizu svojega skupnega deleža (20,6 % : 21,7 %), predvsem po zaslugi kompaktno poseljenih območij v Hercegovini, Posavini in Srednji Bosni, medtem ko so bili Muslimani (Bošnjaki) najbolj deprivilegirana skupina, saj so kljub 34,1-odstotnem deležu v prebivalstvu zasedali le 13,2 % odborniških mest (Savezni zavod za statistiku SFRJ, 1962; Savezni zavod za statistiku SFRJ, 1961).

K situaciji, v kateri so se znašli Muslimani, je prispeval še en geografski dejavnik, in sicer tip poselitve. Naseljevali so pretežno urbana in polurbana območja, podežele pa bolj izjemoma, v primeru regionalno-geografsko specifičnih območij (kot npr. že omenjena Cazinska krajina). Še bolj drastične razmere so vladale v svetih delavske samouprave (sveti proizvajalcev), kjer so Srbi predstavljali 66,2 %, Hrvati 20,3 %, Muslimani (Bošnjaki) pa le 12,0 %. Obenem so Črnogorci z 0,7 % oziroma z indeksom 175 (faktor 1,75) za skoraj dvakrat presegali skupni delež v prebivalstvu (Savezni zavod za statistiku SFRJ, 1962; Savezni zavod za statistiku SFRJ, 1961).

Do leta 1967 so se razmere le malo spremenile. Sicer pa se po koncu druge svetovne vojne izobrazbena struktura med republikami ni toliko razlikovala, da bi dovoljevala tako disproporcionalno strukturo občinskih svetnikov (odbornikov) ter svetov delavskih skupnosti. Je pa stanju v BiH gotovo botrovalo tudi nezaupanje Srbov, kot zmagovalne strani, do Muslimanov in Hrvatov, saj je bila Srbom kolektivno priznana vloga žrtve, hkrati pa so kot vodilna etnična skupina v NOB na ozemlju Bosne in Hercegovine po osvoboditvi prevzeli tudi najpomembnejše položaje tako v Komunistični partiji kot posledično na poslovodskih mestih – kot varuhi pridobitev revolucije. Ali in koliko je bila ta pozicija zlorabljena za druge cilje, je obsežno vprašanje, na katerega v tem prispevku ne moremo podati celovitega odgovora. Lahko pa potrdimo, da se je etnična prevlada premo sorazmerno odražala v strukturi delavskih svetov.

Glede lokalno-političnega zastopstva narodnosti po republikah SFRJ lahko v splošnem ugotovimo, da so bile po vseh republikah konstantno v podrejenem položaju vse etnične manjšine (narodnosti), še posebej tiste, ki so na območjih tradicionalne poselitve predstavljale pomemben delež v lokalnem prebivalstvu. Tako so bili izrazito podpovprečno zastopani Albanci in Vlahi v Srbiji, na Kosovu, v Črni Gori in Makedoniji, na drugi strani pa Madžari v Vojvodini, na Hrvaškem in v Sloveniji. Med narodi so bili Muslimani v podrejenem položaju praktično povsod, najbolj pa v Bosni in Hercegovini ter v Črni Gori, Hrvati pa na Hrvaškem in v Bosni in Hercegovini. Srbi so bili podpovprečno zastopani le v Črni Gori in Srbiji – torej tam, kjer je prevladovalo pravoslavno prebivalstvo, šteto kot a priori lojalno zaradi pripadnosti srbski pravoslavni cerkvi.³ Namesto Srbov so bili tam v obeh primerih nadpovprečno zastopani

3 Makedonska pravoslavna cerkev je leta 1959 pridobila avtonomijo v sklopu Srbske pravoslavne cerkve, od katere se je enostransko odcepila leta 1967. Vesoljni patriarh carigradski je leta 2022 priznal obstoj »Ohridske arhiepiskopije«, ne pa tudi avtokefalnosti makedonske pravoslavne cerkve. Istega leta je to storila Srbska pravoslavna cerkev, kot matična cerkev Ohridskemu arhiepiskopatu (Škafar, 2022).

tako Makedonci kot Črnogorci. Za Črnogorce je bilo značilno, da so bili povsod – razen v Sloveniji – močno nadpovprečno zastopani, saj so jih Srbi šteli za svoje najtesnejše zaveznike. Slovenci so bili glede na dejansko zastopanost v prebivalstvu dokaj sorazmerno razporejeni. Nekoliko izstopa Hrvaška, kjer je bil delež Slovencev v odborih nižji kot v splošnem prebivalstvu, kar je problematično spričo dejstva, da so bili Slovenci izven Slovenije najbolj številčno zastopani prav na Hrvaškem. Podobno je bilo s Hrvati v Sloveniji, ki so bili prav tako nekoliko podpovprečno zastopani.

Tedanje jugoslovansko zvezno in republiška politična vodstva so bila pozorna in so delovala usklajeno. Zato so bili Srbi kot relativno najštevilčnejši jugoslovanski narod nadpovprečno prisotni le na območjih, ki so bila v strateško-političnem smislu vitalnega pomena za prostorsko homogenizacijo srbskega prebivalstva kot prvega branika jugoslovanske države. To pa sta bili predvsem Bosna in Hercegovina ter Hrvaška od Podrinja na vzhodu vse do Krajine na zahodu. Vojvodina v tem kontekstu ni bila več tako pomembna, saj so tam Srbi z intenzivnimi povojnimi migracijami že leta 1948 postali večinsko prebivalstvo (50,5 odstotka). Do leta 1961 se je v Vojvodino priselilo kar 374.009 ljudi iz drugih republik brez ožje Srbije, delež Srbov pa je narasel na 54,8 odstotkov. Pri tem so Srbi v Banatu predstavljali skoraj dvotretjinski delež (64,6 odstotka), v Sremu in Bački pa manj od polovičnega (49,5 odstotka) (Savezni zavod za statistiku SFRJ, 1966, str. 342; Savezni zavod za statistiku SFRJ, 1961).

ETNIČNA STRUKTURA POSLOVODSKEGA OSEBJA LETA 1981 KOT POLITIČNO-GEOGRAFSKI DEJAVNIK IN POSLEDICA MIGRACIJ

Od konca 1960-ih let naprej so se z afirmacijo Muslimanov začele razmere zanje zlasti v Bosni in Hercegovini izboljševati. Analizo teh sprememb omogočajo podatki popisa iz leta 1981, saj je mogoče primerjati specifične skupine zaposlenih po etničnosti na ravni republik in na ravni SFRJ. Posebno kategorijo poslovskega (vodstvenega, upravljalnega) osebja sestavljajo tri podkategorije vseh organov z izvršno ali upravno funkcijo:

- člani skupščine družbeno-političnega zbora ter funkcionarji izvršnega organa in organa uprave na stalni dolžnosti;
- poslovodje in organizatorji poslovanja v organizacijah združenega dela in drugih samoupravnih organih in skupnostih;
- poslovodje zbornic, občin združenj, družbeno-političnih in drugih družbenih organizacij na stalni dolžnosti (Savezni zavod za statistiku SFRJ, 1981).

Z metodo lokacijskih kvocientov oziroma indeksov politične zastopanosti (IPZ) smo ugotavljali, kako se je udeležba enakopravnost in proporcionalna zastopanost narodov in narodnosti v omenjenih institucijah na ravni republik in federacije. Rezultate lahko neposredno primerjamo s podatki o zastopstvu v občinskih skupščinah in skupščinah delovnih organizacij v letih 1960 in 1967, ki smo jih prikazali zgoraj.

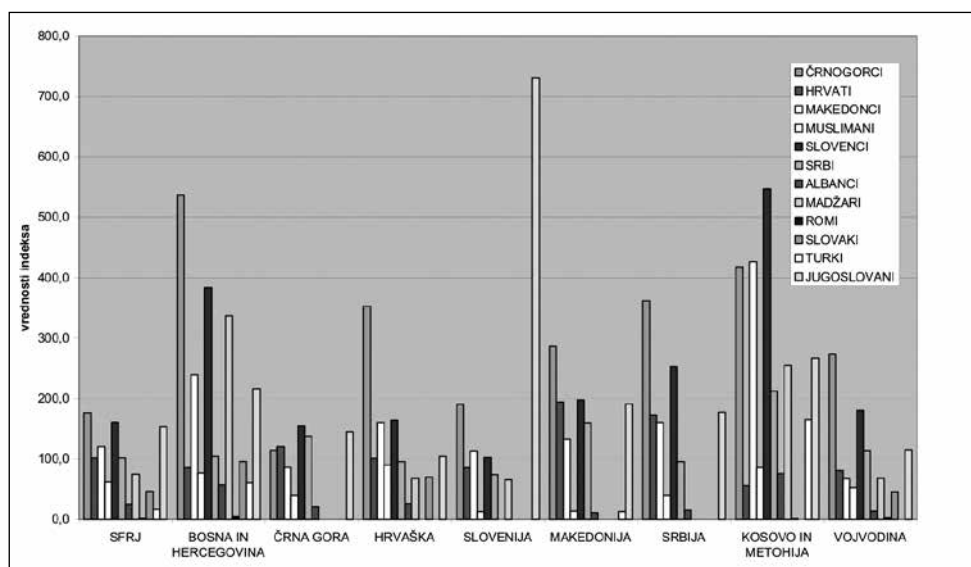
Očitno je prišlo do upoštevanja nekaterih zgoraj predstavljenih primerov srbskega nacionalizma in poskusov hegemonije (Centralni komitet Saveza komunistov Srbije, 1966), saj se je do leta 1981 situacija bistveno spremenila. V federalni perspektivi so bili med državotvornimi narodi politično najbolj izpostavljeni Črnogorci, katerih delež zastopanosti je za dvakrat presegal delež, ki so ga predstavljali v aktivnem kontingentu prebivalstva (IPZ 1981 = 193,9). Nadpovprečno so bili zastopani tudi Slovenci (141,6), kar pa velja zgolj na vsejugoslovanski ravni, medtem ko so bili na republiški (slovenski) ravni zastopani le nekoliko nad povprečjem. Na višino indeksa pri Slovencih je pozitivno vplivala prisotnost žensk v vodstvenih kadrih, ki je bila v primerjavi z drugimi narodi visoko nadpovprečna, ne pa tudi v proporcionalnosti po spolu. Najmanj zastopani med narodi so bili Muslimani (IPZ = 79,1).

Zanimivo je, da so najvišji indeks dosegali kadri judovske (538,2) in ruske (341,5) narodnosti, kar kaže na priliv kadrov in na še vedno močno politično navezanost na Sovjetsko zvezo v tistem obdobju ter na njihovo izpostavljeno vlogo v obdobju NOB, ne pa tudi na neposredno izboljšanje položaja narodnosti. Od številčnejših narodnosti so najnižjo zastopanost glede na velikost aktivnega kontingenta prebivalstva dosegali Romi (le 2,4), Albanci (47,7) in Madžari (71,5). Medtem ko je za Rome značilna slabša socialno-ekonomska struktura in nižja raven povprečne izobrazbe, zaradi česar je bila nizka poslovodska in politična zastopanost pričakovana, je pri Albancih, večinoma na Kosovu, vidna izrazita diskriminacija, kar velja tudi za Madžare, katerih večina je prebivala v Vojvodini. V desetletju in pol se torej niso zmanjšali problemi, ki so jih navajali na 14. seji Zveze komunistov Srbije:

Odprti problemi v uresničevanju politike nacionalne enakopravnosti niso proizvod nekih političnih ekscesov in prodora stihije, ki jih je treba kot ekscese reševati in kot stihijo krotiti. Te probleme je izpostavil predvsem razvoj proizvodnih sil, družbenih odnosov in politično demokratično življenje, zato jih je treba reševati skupaj z ostalimi problemi družbenega življenja, da bi se lahko sprostili in pospešili tokovi socialističnega razvoja in uspešneje udeležala družbena in gospodarska reforma. (Nedeljković, 1968)

Popisni podatki za leto 1981 kažejo, da so se vzorci kadriranja, predvsem političnega, iz preteklih povojnih desetletij v marsikaterem vidiku obdržali. To potrjujejo tudi razmerja na ravni posameznih republik in pokrajin. V Bosni in Hercegovini so bili med konstitutivnimi narodi zopet nadpovprečno zastopani Srbi, vendar ne tako izrazito kot v prvem obdobju po vojni. Tudi v tem obdobju so bili nadpovprečno zastopani Črnogorci – njihov delež zastopanosti je bil kar petkrat višji od splošnega deleža, in sicer so bili nadpovprečno zastopani v vseh republikah. Podobno velja za »politično« kategorijo »Jugoslavlani« (IPZ = 151,7), ki je bila tudi posebna oblika narodnostnega neopredeljevanja zaradi dela v vojaških poklicih in policiji ali članstva v Zvezi komunistov in drugih federalnih organizacijah. Ostali neopredeljeni pa so bili podpovprečno zastopani.

Konstitutivne etnične skupine so bile podobno kot v Bosni in Hercegovini tudi v drugih republikah praviloma močno podpovprečno zastopane. To velja tako za Albance na Kosovu, v Srbiji in Makedoniji kot tudi za Madžare v Vojvodini, na Hrvaškem in v Sloveniji. Med narodi Jugoslavije so bili sistematično v podrejenem položaju Muslimani-Bošnjaki. Določene vzporednice z njimi je opaziti tudi pri Hrvatih, pri čemer pa so slednji v zadnjem desetletju pred popisom na Hrvaškem uspeli doseči uravnoteženost s Srbi, na vseh ostalih območjih, kjer so predstavljali konstitutivni narod ali skupino (Bosna in Hercegovina, Vojvodina, Kosovo), pa so ostali podpovprečno zastopani. Izjema je bila Črna gora, kjer pa se velik del Hrvatov ni etnično opredelil. Za primerjavo navedimo, da je bilo v Črni gori v tem obdobju okrog 30.000 katolikov (popis iz leta 1991 jih našteva okrog 27 tisoč), število Hrvatov pa je z nekaj nad 10 tisoč leta 1961 upadlo na okrog 7 tisoč leta 1991 (Savezni zavod za statistiku SFRJ, 1961; 1981; 1991).

Slika 1: Indeks politične zastopanosti (IPZ) po etničnosti v republikah SFRJ (vir: Savezni zavod za statistiku SFRJ, 1981, preglednica 075., SZS; lastni izračuni).

Tudi za pravoslavne Makedonce je bila v splošnem značilna relativno nadpovprečna zastopanost po enotah nekdanje SFRJ, razen v Črni Gori in Vojvodini. Srbi so ostali nadpovprečno zastopani na vseh tistih območjih, ki so bila strateškega pomena za homogenizacijo srbskega etničnega ozemlja. Poleg Bosne in Hercegovine sta to bila še Kosovo in Vojvodina ter Hrvaška, deloma pa tudi Makedonija in Črna Gora. Taka politika je predstavlja zasuk od prejšnje prakse, vidne v 1960-ih letih, saj so bili Srbi enako kot drugi narodi podpovprečno zastopani na matičnem ozemlju, ki pa zanje ni bil ogroženo. S tem je bil ohranjen lep obraz navideznega upoštevanja enakopravnosti narodov in narodnosti Jugoslavije. Poleg tega so najtesnejši srbski

zavezniki, Črnogorci in Makedonci (izven Slovenije pa tudi Slovenci), obvladovali preostanek Jugoslavije, tako da so bili skupaj povsod vedno daleč nadpovprečno zastopani. Vloga Slovencev je bila ambivalentna. Kot večinoma detaširani kadri so zasedali pomembne pozicije in so bili močno nadpovprečno zastopani v organih drugih republik. Indeks njihove zastopanosti je naraščal z odmikanjem od Slovenije, kjer so Slovenci komaj ujeli povprečje. Podoben položaj so si sčasoma izborili Hrvati na Hrvaškem, ki so bili vse do popisa leta 1981 tam v podrejenem položaju, obenem pa so bili Srbi sorazmerno nadpovprečno zastopani (Slika 1). Zaradi močne srbske manjšine je bila Hrvaška strateško preveč pomembna za Srbijo in Jugoslavijo ter za srbsko vprašanje, da bi vladajoča zvezna politika kadre kar tako prepuščala drugim. To se je pokazalo v dogodkih po hrvaški pomladi (Maspok) na začetku 1970-ih let, ko je prišlo do obračuna z vrhovi tedanje hrvaške politike, ki so jih zamenjali »sivi aparatčiki večinoma srbske narodnosti« (Pirjevec, 1995, str. 305).

SPREMEMBE ETNIČNE STRUKTURE V SFRJ IN KONTEKST POLITIČNE IN DRUŽBENE PREVLADE SRBOV IN ČRNOGORCEV

Če želimo razumeti kontekst politične in družbene prevlade zlasti Srbov in Črnogorcev, je treba najprej ugotoviti, da se je z upadanjem deleža Srbov povečala potreba po političnih zavezništvih. »Kdo bi lahko bil najprimernejši, če ne Črnogorci, ki tradicionalno veljajo za najtesnejše zaveznike Srbov, pravzaprav veljajo za Srbe same« (Glomazić, 1988, str. 48). Popisni podatki, ki po etničnem ključu obravnavajo zaposlitveno in poklicno strukturo, že za leto 1948, še posebej pa za leto 1953, kažejo nadpovprečno zastopanost Črnogorcev v poslovnih organih in poklicih glede na njihov skupni delež po vseh republikah SFRJ. Že po popisu iz leta 1953 vidimo, da se je porazdelitev po republikah relativno najbolj povečala pri Črnogorcih (Savezni zavod za statistiko SFRJ, 1948; 1953). V obdobju do leta 1953 je enako, sicer v manjši meri, veljalo tudi za Srbe. Bošnjaki-Muslimani predstavljajo drugo skrajnost, in sicer jih je bilo v organih upravljanja in v poslovnih poklicih nasploh zastopanih nesorazmerno malo glede na njihov splošni delež (Savezni zavod za statistiko SFRJ, 1948; 1953). Centralni komite Zveze komunistov Srbije je priznaval, a začasno dopuščal določene ekscese, ki so vodili h končni politični prevladi vendar pa je v svojih vrstah doživljal tudi nasprotno kritiko, zlasti s strani Dobrice Čosića, ki je nasprotoval poenotenju in navidezni politični korektnosti: »V take življenjske in časovne imperativne spada vsekakor tudi nacionalna problematika jugoslovanske skupnosti in politika Zveze komunistov na tem področju. Pri tej problematiki je med nami komunisti spekter razlik v razumevanju skoraj v vsemu antinomičen« (Nedeljković, 1968, str. 101). To kaže na jasno izraženo željo po nadaljevanju, in ne opuščanju ali preprečevanju prevlade Srbov v SFRJ, napovedovalo pa je tudi zlovešči razvoj dogodkov, ki je pripeljal do vrhunca z drugim memorandumom SANU in afirmacijo velikosrbske ideologije. Ta ni povzročila le vojne v Jugoslaviji in številnih zločinov v njenem imenu,

temveč je bila tudi povod za razpad jugoslovanske federacije (Budding, 2002). Šele z razpadom SFRJ so na dan privrele številne informacije o geopolitičnih težnjah Srbije tudi v času SFRJ, ki pa so večinoma izhajale iz časov teritorialnega širjenja Kraljevine Srbije, kot sta denimo Garašaninova *Načertanije* iz 1844 in Moljevičev načrt etnične čistke Arnavtov iz Srbije (Čubrilo, 1991; Živić, 1997).

Za razumevanje favoriziranja Črnogorcev s strani Srbov sta zlasti pomembni dve značilnosti Črnogorcev. Prva je ta, da sta bili novoveški kraljevini (državi) Srbija in Črna Gora zgodovinsko povezani in izraziti zaveznici, saj sta pripadali istemu pravoslavnemu verskemu krogu, celo isti Srbski pravoslavni cerkvi kot ostanku Peškega patriarhata (srb. *Pečka patrijaršija*), ki je bil reformiran v 17. stoletju pod Osmanskim imperijem. Črnogorcem ni pripadala niti verska avtonomija, kakor kasneje Makedoncem. Kljub naporom v obdobju po razpadu SFRJ avtokefalnost črnogorske cerkve še vedno ni priznana (Brković, 1995).

Korenine vključitve večjega dela današnje Črne gore v pravoslavje segajo v 11. stoletje in bizantinsko obdobje, ko je bila gorata Duklja ena od bizantinskih tem. Po veliki shizmi leta 1054 je današnja črnogorska obala z delom zaledja (do Bjelopavličev) pripadla zahodnemu (rimsko-katoliškemu) verskemu krogu, gorata notranjost pa vzhodnemu (grško-pravoslavnemu). Kot ostanek beneško-bizantinskega antagonizma se je ta verska dvojnost ohranila, pod vplivom turške invazije pa se je na severu in vzhodu obogatila še z islamom, kar jo v verskem smislu pravzaprav dela tripartitno, podobno kot Bosno in Hercegovino.

Z zgodovinske perspektive je imelo srbsko pravoslavje kasneje izreden vpliv. Celo Petar Petrović Njegoš je v svojih spisih pisal o Črnogorcih, ki govorijo srbsko in so s Srbi pravzaprav eno in isto. O črnogorskem jeziku, ki se je po nastanku državne zveze med Srbijo in Črno Goro vse bolj uveljavljal, pa se jezikoslovci bolj ali manj strinjajo, da je bistveno bolj podoben hrvaškemu ijekavsko-štokavskemu standardu kot pa srbskemu, čeprav ima v primerjavi s hrvaščino nekaj svojskih regionalnih potez (Nikčević, 1994). Tudi številne etnološke značilnosti Srbe in Črnogorce močno razdvajajo (Kulišić, 1980). Po drugi strani je bila geopolitična stvarnost, da je bila Črna gora zaradi dostopa do morja za Srbijo izrazito pomembna, hkrati pa je bila površinsko in prebivalstveno mnogo šibkejša od velike sosedice ter od nje v gospodarskem smislu zlasti v jugoslovanskem obdobju tudi dokaj odvisna. Tako se je s favoriziranjem Črnogorcev dajalo vtis spoštovanja načel bratstva in enotnosti, hkrati pa so Srbi s tem ohranili zvestega in tihega zgodovinskega prijatelja ter ga naredili še bolj odvisnega od njih (Pirjevec, 2003, str. 22).

SPREMINJANJE ETNIČNE STRUKTURE V BOSNI IN HERCEGOVINI V HISTORIČNO-GEOGRAFSKI PERSPEKTIVI IN NJENE REGIONALNE SPECIFIKE

Družbeno-gospodarski položaj Muslimanov v Bosni in Hercegovini v času pred avstro-ogrsko zasedbo je bil zelo ugoden. Iz časov po padcu Bosne leta 1463 in Hercegovine leta 1482 pod Turke (Majciger idr., 1871, str. 274) se je večina plemstva spreobrnila v islam, da bi ohranila svoje posesti. Po prehodu v islam so muslimani obdržali večji del fevdalnih privilegijev in plemiški status (begi in age), številčnejši preostanek pa so tvorili posestniki (spahije) ter obrtniki in trgovci po mestih in trgih, le malo pa se jih je ukvarjalo s poljedelstvom, pa še to samo v rodovitnejših krajih. Še do avstro-ogrske zasedbe so muslimani oz. »mahomedanci« (Majciger idr., 1871, str. 211) obdržali praktično vso zemljo v svoji lasti, obdelovala pa jo je krščanska, pretežno katoliška brezpravna »raja« (Majciger idr., 1871, str. 211). Lahko si le predstavljamo, kako se je poslabšal socio-ekonomski položaj muslimanskega prebivalstva po zasedbi s strani Avstro-Ogrske in kasneje po vključitvi v jugoslovanske države (Dugački, 1942, str. 629).

Glede kristjanov v Bosni in Hercegovini so si podatki iz 19. stoletja dokaj nasprotujoči, saj je bilo število kristjanov v turškem času podcenjeno. Posebej nepriljubljeni pri turških oblasteh in od Turkov zatirani so bili katoličani, predvsem zaradi močne frančiškanske mreže, ki si je vseskozi prizadevala graditi nove cerkve ter samostane in je bila nasploh v verskem smislu najbolj organizirana (Majciger idr., 1871, str. 209). Močno oporo so imeli katoličani Bosne in Hercegovine predvsem v Avstro-Ogrski ter v drugih močnih evropskih katoliških deželah. Zelo zanesljivo statistiko katolikov bosenskega ejaleta so vodili bosenski vikarji. Podatke o katoliki v Bosni in Hercegovini je po Horvatu povzel Dugački. Tako so jih leta 1840 našteji 128.489, leta 1877 pa že 208.317 (Dugački, 1942, str. 628). Dugački je na podlagi primerjav popisnih podatkov za leti 1879 in 1931 ugotovil, da je najhitreje naraščalo število katoličanov, najbolj na račun »silnega naravnega prirastka katoliških Hrvatov, ki so porasli za 146,9 odstotkov, deloma pa tudi zaradi priseljevanja tujcev katoliške vere« (Dugački, 1942, str. 629). Po avstro-ogrski okupaciji so se v nižinske predele severne Bosne začeli priseljevati Nemci, Ukrajinci, Poljaki, Italijani in druge narodnosti nekdanje Avstro-Ogrske (Dugački, 1942, str. 629).

Po drugi strani so imeli zaradi pretežno urbanega značaja poselitve muslimani bistveno nižji naravni prirastek. Poleg težke socialnoekonomske situacije, ki jih je prizadela po avstro-ogrski okupaciji, se je v obdobju 1883–1914 del muslimanskega prebivalstva (okrog 64.000) tudi izselil, tako da je njihov prirastek znašal 60 odstotkov (Dugački, 1942, str. 629–630). Pravoslavci so se po prirastku 106,7 odstotkov v tem obdobju znašli nekje vmes. V desetletju pred popisom leta 1931 je potekalo močno priseljevanje srbskih prostovoljcev v Posavino. Glede na rast posamezne veroizpovedi smo opredelili njihovo število leta 1931. Število katolikov je naraslo na 553.400, pravoslavcev na 1.026.900, muslimanov pa na 716.800. Iz prikazanega

lahko ugotovimo razmerja po veroizpovedi v letu 1931. Delež muslimanov je z 38,7 odstotkov padel na 31 odstotkov, delež katolikov se je vzpel z 18,1 odstotkov na 23,9 odstotkov, delež pravoslavcev pa z 42,9 odstotkov na 44,3 odstotkov (Dugački, 1942, str. 629–630).

Nekako v tem razmerju se je obdržala verska struktura tudi do popisa leta 1948. Takrat je popis sicer potekal po metodi rojstnega kraja, vendar nam lahko kljub temu služi kot dobra primerjava odnosov med posameznimi etničnimi skupinami. Popis leta 1948 je bil prvi, v katerem je bila popisana etnična pripadnost. Tako so bili muslimani šteti kot narodnostno neopredeljeni, katoliki so se pretežno opredelili kot Hrvati, pravoslavci pa kot Srbi. To je razvidno iz naslednjih podatkov: od skupno 2.713.013 prebivalcev, rojenih v Bosni in Hercegovini, je bilo kot Hrvatov opredeljenih 645.548 (23,8 odstotka), kot Srbov 1.256.953 (46,3 odstotka), kot muslimanov-neopredeljenih pa 786.739 (29 odstotkov) prebivalcev (Savezni zavod za statistiku SFRJ, 1954).

Razmerje med tremi največjimi etnijami se je spremenilo v korist Srbov, ki so se po deležu približali polovici, kljub temu, da je v javnem mnenju prevladovalo prepričanje o ogromnih izgubah Srbov v času druge svetovne vojne. Seveda je pri tem treba upoštevati tudi povojni obračun s pripadniki oboroženih sil NDH. Porast deleža Srbov gre tako pripisati že omenjenim priselitvam, pa tudi dejstvu, da se je del muslimanov (v verskem smislu) opredelil v etničnem smislu kot Srbi (okrog 70.000). Ob navedenem je vojna sodeč po podatkih dokaj enakomerno prizadela prebivalstvo. Nespremenjen je bil namreč delež Hrvatov, čeprav je bilo znano, da so imeli katoliki v Bosni in Hercegovini najvišjo rodnost, in to s stopnjami, ki so rast muslimanov prese-gale skoraj za trikrat, rast pravoslavcev pa za 1,5-krat (prim. Dugački, 1942, str. 629). Če bi se trendi, zabeleženi do popisa leta 1931, nadaljevali, bi etnično-verska slika Bosne in Hercegovine leta 1948 izgledala takole: 27,5 odstotkov katolikov (Hrvatov), 44,8 odstotkov pravoslavcev (Srbov) in 27,7 odstotkov muslimanov (Bošnjakov). Izhodiščno povojno stanje kaže na številčni primat Srbov, ki pa se jim je postopoma izmikal v korist Muslimanov-Bošnjakov. V segmentu prikazane politične in družbene zastopanosti je jasno razvidno, kako močne posledice je imel tak razvoj na politične odločitve, ki so sledile.

RAZUMEVANJE SELITVENIH SPECIFIK POSAMEZNIH NARODOV NEKDANJE SFRJ IN NAČRTNE (PLANSKE) MIGRACIJE

V Vojvodini kot tipičnem območju plansko-političnih in etničnih selitev je potekala sistematična večstoletna kolonizacija vse do prvih nekaj let po drugi svetovni vojni. Prebivalci so se priseljevali iz hribovitih predelov nekdanje Jugoslavije, iz madžarskega in avstro-nemškega Podonavja, iz karpatskega območja, pa tudi od drugod. Zadnja večja kolonizacija je bila izpeljana po drugi svetovni vojni, ko se je na posesti izseljenih Nemcev naselilo okrog četrto milijona prebivalcev, pretežno pravoslavni,

z območja kraških dinarskih planot v notranjosti (Bertić & Rogić, 1987, str. 98; Josipovič, 2012). Za to nalogo so bili primerni zlasti bosenski in krajinski Srbi (Prečani). Geostrateški premislek je narekoval potrebo po etnični rezervaciji neposrednega zaledja jugoslovanskega in srbskega glavnega mesta (Srem, Banat, Bačka) (Pavić, 1991). Po drugi strani smo videli, da je kljub domnevnim enormnim vojnim izgubam prišlo do nepričakovanega presežka Srbov v Bosni in Hercegovini in da jih je bilo smiselno deloma preseliti v krizna območja, saj je bil delež Muslimanov in Hrvatov bistveno nižji od deleža Srbov. Na ta način Srbi ne bi izgubili dominantne vloge v Bosni in Hercegovini, hkrati pa bi povečali svoj delež v strateško pomembni Vojvodini. Del načrtov se je uresničil, na območjih izseljevanja pa je to povzročilo efekt migracijske verige, ki ga je bilo težje nadzorovati kot sprožiti. Ker so bili Muslimani v prvem obdobju po drugi svetovni vojni najmanj migracijsko mobilni med narodi Bosne in Hercegovine, se je njihov delež relativno povečeval, delež Hrvatov in Srbov pa se je na račun emigracije zmanjševal. Posledica tega je bilo postopno spreminjanje etnične slike posameznih predelov Bosne in Hercegovine. Zavedajoč se nevarnosti, da lahko Muslimani postanejo lokalna večina v občinah z dokaj izenačeno etnično sestavo, je bilo treba ustvariti pogoje tudi za začetek postopnega izseljevanja Muslimanov. Zato ni nepričakovano, da so se ti začeli izseljevati ravno z območij, kjer so Srbi izgubljali večino, nižal pa se je tudi delež Hrvatov (Sanski Most, Prijedor, Ključ itd.).

Veliki zaposlitveni centri, ki so deloma v 1960-ih, predvsem pa v 1970-ih letih zrasli na območju Slovenije v procesu industrializacije, mnogokrat tam, kjer jih glede na regionalnogeografske razmere ne bi pričakovali (npr. železarna na Jesenici), so pomenili potencialna zaposlitvena središča za priseljeno prebivalstvo. In če so se Srbi poklicno ukvarjali s celo paleto dejavnosti, je bila za Muslimane značilna precej monostrukturna poklicna pa tudi izobrazbena usmerjenost. Ta je odražala neenake možnosti izobraževanja in zaposlovanja v izvornih območjih, hkrati pa tudi na tamkajšnje zaposlitvene razmere. Če se je s hitro industrializacijo v 1970-ih letih povečevalo število delovnih mest, je presenetljivo, da jih v sami Bosni in Hercegovini, ki se je intenzivno industrializirala (med republikami je imela v sedemdesetih letih največ težke industrije v SFRJ) niso zapolnili Muslimani (Marić, 1991, str. 109).

V Sloveniji bivajoči Bošnjaki so v anketi navajali, da so se za Slovenijo odločili na nagovor podjetij iz Slovenije in tamkaj zaposlenih Bošnjakov, ki so prihajali v Bosno in jih še kot šolarje ali dijakke prepričevali za selitev. Migranti naj bi bili v povprečju celo bistveno mlajši od vrednosti, ki jih je beležila uradna statistika (Dolenc, 2003, str. 76–8). Če so bili migranti v resnici tako mladi (med 15 in 20 let), se velja vprašati, kakšni so bili pogoji za šolanje v izvornem območju in perspektive ter okoliščine, da so jih v tako velikem številu uspeli pridobiti za preselitev, sploh mladoletne. S kartografsko metodo smo potrdili, da so bila glavna izselitvena območja v Bosni in Hercegovini tista, kjer so imeli Srbi zgolj še relativno večino oziroma so slednjo izgubili na račun Muslimanov (Preglednice 2–4).

	1971	1971	1981	1981	1991	1991
	absolutno	relativno	absolutno	relativno	absolutno	relativno
Hrvati	15	6	14	8	14	6
Muslimani	36	8	36	11	38	14
Srbi	33	9	32	8	32	5
Skupaj občin	84	23	82	27	84	25
	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)
Hrvati	71,4	29,6	63,6	36,4	70,0	30,0
Muslimani	81,8	18,2	76,6	23,4	73,1	26,9
Srbi	78,6	21,4	80,0	20,0	86,5	13,5

Preglednica 2: Število občin glede na absolutno ali relativno etnično večino v obdobju 1971–1991 v Bosni in Hercegovini (vir: Savezni zavod za statistiku SFRJ, 1971; 1981; 1991; lastni izračuni)

razmerje 71/91	Izboljšanje	Poslabšanje	Število občin	(%)	(%)	(%)
Hrvati : Muslimani	16	91	107	15,0	85,0	100
Hrvati : Srbi	44	63	107	41,1	58,9	100
Srbi : Muslimani	92	15	107	86,0	14,0	100

Preglednica 3: Spremembe medetničnih razmerij v obdobju 1971–1991 v Bosni in Hercegovini (vir: Savezni zavod za statistiku SFRJ, 1971; 1981; 1991; lastni izračuni)

	1971 (%)	1981 (%)	1991 (%)	1971 (%)	1981 (%)	1991 (%)
Hrvati	20,5	18,1	17,4	21,0	20,1	18,9
Muslimani	39,7	39,7	43,4	40,8	44,1	47,1
Srbi	37,2	32,1	31,2	38,2	35,7	33,9
Skupaj	97,4	89,9	92,1	100,0	100,0	100,0

Preglednica 4: Razmerja med konstitutivnimi narodi v Bosni in Hercegovini v obdobju 1971–1991 (Savezni zavod za statistiku SFRJ, 1971; 1981; 1991; lastni izračuni)

Nadaljnji pokazatelj politične pogojenosti izseljevanja iz Bosne in Hercegovine ter posledično priseljevanja v Slovenijo je delež priseljenih iz Bosne in Hercegovine v druge republike. Iz teh podatkov vidimo, da je Slovenija postala zanimivejša šele v drugi polovici 1970-ih let, medtem ko za Muslime ciljnega območja ne predstavlja nobena druga republika razen Slovenije in Hrvaške. V določeni meri je izjema zdomstvo in izseljevanje v tujino, ki pa je pri Muslimanih ravno tako pozno in najmanj obsežno, predvsem v primerjavi s Hrvati, pa tudi s Srbi (Grečič, 1975, str. 228). To potrjujejo tudi podatki o deležu in številu Muslimanov v drugih republikah. Njihov delež se je v Srbiji relativno vseskozi zmanjševal (Petrović, 1987, str. 101), druge republike pa zanje niti niso bile privlačne. Vse to kaže na jasno politično

funkcijo izseljevanja tudi v Slovenijo, ki je s tem tudi sama šla skozi proces spreminjanja povojne monoetnične strukture prebivalstva, zlasti osrednjega dela, v smeri jugoslavizacije, čeprav bi lahko manjkajočo delovno silo zaradi industrializacije pridobila iz vzhodnega dela republike, a se je ta izgubila v zdomstvu. Tudi zato imigracije v Slovenijo ne moremo enoznačno označevati kot ekonomsko, saj si večina, predvsem Muslimanov, življenjske ravni sploh ni izboljšala, temveč je padla v še slabši ekonomski položaj (Mežnarič, 1986, str. 101).

ZGODOVINSKA POGOJENOST MIGRACIJ BOSENSKO-HERCEGOVSKIH SRBOV KOT MIGRACIJSKO INSTRUMENTALIZIRANE ETNIČNE SKUPNOSTI

Prebivalstvo Bosne in Hercegovine in tudi Like ter Hrvaške Krajine v konstitutivni meri predstavlja nasledek nekdanjega zahodnovlaškega dinarskega prostora. V njem dominira prebivalstvo ijekavsko-štokavskega govora (Lisac, 1996; Crnić Novosel, 2019). Spričo pripadnosti Srbski pravoslavni cerkvi je, razen v Črni Gori, to nekdanje pretežno vlaško prebivalstvo v procesu modernega formiranja narodov 19. stoletja šele v 1870-ih optiralo za etnično srbstvo (Petrović, 1968, str. 252), medtem ko je manjši del vlaškega prebivalstva zaradi katoliške verske pripadnosti optiral za hrvaštvo (Mužić, 2001). Značilnosti poselitve Vlahov, ki so pogosto živeli v težko dostopnih in nepriljudnih predelih visokih kraških planot, izvirajo še iz časov, ko je to območje okupiral in osvojil Osmanski imperij (Pavičić, 2000). Turki so namreč na območje, ki ga je takrat izpraznilo katoliško prebivalstvo, ko je prebegnilo na območje pod avstrijsko in ogrsko-hrvaško oblastjo (ostanki Hrvaške in Slavonije, Dalmacija, Kranjska, Štajerska, Goriška, Istra, Gradišćanska, Ogrska, Slovaška, Moravska itd.), poleg preostanka prebivalstva, ki se je islamiziralo ali prestopilo v pravoslavje, naseljevali slovanizirano vlaško prebivalstvo z območja Starega Vlahi, kar ustreza območju današnjega Sandžaka, stare Hercegovine in osrednje Albanije (Pavičić, 2000). Tamkajšnji staroselski Vlahi so romanizirano govorico zadržali najpозnejše do 13. stoletja, sledi pa so ostale zlasti v onomastiki (Lisac, 1996; Grafenauer, 1991). Od 15. stoletja dalje so Vlahi predstavljali temeljni kolonizacijski element na območju Hrvaške pod turško zasedbo. Vlahi kot nomadsko ljudstvo so poseljevali sicer redko naseljeno območje, ki so ga v zameno za sodelovanje v vojaških operacijah Turkov dobili v uporabo (Pavičić, 2000; Kaser, 1997, str. 63). V obdobju turške okupacije širšega bosenskega in hercegovskega teritorija se je vzpostavil plačniško-najemniški vojaški sistem, v katerem so se Vlahi znašli v navidezno paradoksnih situaciji. Na eni strani se je oblikovala Bosenska krajina s pravoslavnimi Vlahi v službi Turčije, na drugi strani pa se je na območju ostanka Hrvaške oblikovala Vojna krajina, ki je bila povečini namensko naseljena s pravoslavnimi Vlahi v vojaški službi Avstrije (Voje, 1994, str. 228–229, 268; Fister, 1975, str. 16). Za veliko večino »turških« vpadov in roparskih pohodov je bila odgovorna domača bosenska vojska, predvsem pa pravoslavni Vlahi kot akindžije (lahka konjenica) in martolozi (oboroženi, pretežno

pravoslavni ubežniki izpod turške oblasti), redna turška vojska pa le za manjši del, in to v glavnem v primerih osvajalskih vojnih pohodov (Hladnik, 1997; Simoniti, 1977). Ta tradicija Vlahov, današnjih bosenskih in krajinskih Srbov, je v veliki meri izhajala iz nomadsko-klanske ureditve vlaške družbe na tem območju, ki je temeljila na »zadrugi« več družin. Te zadruge so se marsikje obdržale do danes (Kaser & Brückmüller, 1989; Kaser, 1997, str. 134). Tudi transhumanca (polnomadska sezonska selitev čred) iz visokih bosenskih kraških planot v Panonsko in Padsko nižino na severu in severozahodu je eden tipičnih ostankov nomadskega življenja Vlahov (Friganović, 1978, str. 142). Posledica vsega omenjenega je bila izrazita migracijska mobilnost, še posebej bosenskih Srbov, kar lahko potrdimo s podatki o migracijah tega prebivalstva po drugi svetovni vojni v obdobju 1945–1981. Do leta 1945 jih je Bosno in Hercegovino zapustilo 24.179, od tega jih je polovica oziroma 12.632 odšlo v Vojvodino. V obdobju 1945–1960 jih je bilo izseljenih 71.371, od tega 63.000 v Srbijo oziroma 41.022 ali 57 odstotkov samo v Vojvodino (Preglednica 5).

		Izseljeni v				Deleži (%) izseljenih v			
		Vojvodino	ožjo Srbijo	Hrvaško	Slovenijo	Vojvodino	ožjo Srbijo	Hrvaško	Slovenijo
Skupaj izseljenih	266.625	121.728	82.646	46.853	11.368	45,66	31,00	17,57	4,26
pred 1945	24.179	12.632	9357	1635	41	52,24	38,70	6,76	0,17
1945–1960	71.371	41.022	20.666	8211	626	57,48	28,96	11,50	0,88
1961–1970	81.537	35.877	25.289	17.128	2069	44,00	31,02	21,01	2,54
1971–1981	80.293	27.757	25.125	18.167	7913	34,57	31,29	22,63	9,86
neznano	9245	4440	2209	1712	719	48,03	23,89	18,52	7,78

Preglednica 5: Izseljeni Srbi iz Bosne in Hercegovine glede na čas in regijo izselitve (vir: Savezni zavod za statistiku SFRJ, 1981; lastni preračuni)

Zato tudi priseljevanja Srbov iz Bosne in Hercegovine v Slovenijo ne moremo obravnavati ločeno od njihovih siceršnjih preseljevanj. Od celotne emigracije bosenskih Srbov se je le manjši del usmeril proti Sloveniji, pri čemer se je tok proti Sloveniji okrepil šele v 1970-ih letih, kar je mnogo kasneje od povojne migracije Srbov iz Bosenske in Hrvaške krajine ter vzhodne Hercegovine kot gospodarsko pasivnih krajev. Bosenski Srbi, ki so se preselili v Slovenijo, so predstavljali 23,9 odstotkov (16.800) od vseh 70.293 prebivalcev Bosne in Hercegovine, preseljenih v Slovenijo (Savezni zavod za statistiko SFRJ, 1981; Petrovič, 1987, str. 96–100). Srbi iz drugih republik, razen dela Srbov iz Hrvaške, pa za Slovenijo številčno niso bili tako pomembni, kot je bil pomemben družbeno-gospodarski sektor njihovega udejstvovanja. Muslimani so se pričeli izseljevati iz BiH, največ na Hrvaško in Slovenijo (po 6000), šele v 1970-ih letih.

ZAKLJUČEK

Po koncu druge svetovne vojne in konsolidaciji jugoslovanskega teritorija z novimi ozemeljskimi pridobitvami zmagovalne strani v vojni in s tem veliko razširitvijo ter pomikom nekdanje rapalske meje globoko na zahod je povojna socialistična Jugoslavija postopoma pridobila 7.138 km² novega ozemlja, s čimer se je samo Slovenija povečala za tretjino predvojne površine. Pridobitve pa so obsegale večji del Istre ter kvarnerskih in dalmatinskih otokov in večji del Primorske kot nekdanje cone A do Soče do leta 1946, do reke Idrije in mejnih grebenov Julijskih Alp ter del Krasa do leta 1947, ter območja cone B in delčka cone A STO do leta 1955. Končno se je leta 1956 ustalila tudi medrepubliška meja med Slovenijo in Hrvaško, tako da lahko od tedaj naprej podrobno spremljamo smeri selitev jugoslovanskega prebivalstva med posameznimi republikami in avtonomnimi pokrajinami. Čeprav so imele te migracije značaj notranjih selitev, jih je bilo mogoče šteti tudi kot medetnične, še posebej zato, ker so imeli v večini republik in pokrajin posamezni narodi izrazito etnično večino. To velja predvsem za Slovenijo, Hrvaško, Črno goro, ožjo Srbijo in Makedonijo, manj pa za Bosno in Hercegovino, Vojvodino in v prvi povojni fazi tudi še Kosovo. Proti koncu obstoja Jugoslavije, z naraščajočo krizo vladanja in ekonomske politike, finančnimi pritiski Mednarodnega denarnega sklada ter porastom nacionalizmov, so se migracijski tokovi federacije izrazito usmerili v območje etnično večinske republike, pri čemer je edina republika brez prevladujoče etnične pripadnosti ostala le še Bosna in Hercegovina. Tako lahko v času obstoja SFRJ (1945–1991) ločimo tri različna migracijska obdobja: a) obdobje panjugoslovanske konsolidacije (1945–1956) in ugotovitve razmejitve med republikami ter afirmacije petih etničnih pripadnosti kot nosilnih jugoslovanskih konstitutivnih narodov, večinsko zastopanih v matični republiki (poleg Srbov, Hrvatov in Slovencev še na avnojskih sklepih temelječih priznanj Črnogorcev in Makedoncev). Za to obdobje so značilne zlasti selitve »Krajišnikov«, krajinskih Srbov, iz Hrvaške in Bosenske krajine v Vojvodino za konsolidacijo srbske etnične večine po kolektivnem izgonu Nemcev; b) obdobje vsejugoslovanskega entuziazma in izrazito živahnih notranjih migracij med republikami (1956–1974) stran od matičnih etničnih skupnosti, ki sta ga zaznamovala upad deležev matičnih narodov v republikah in postopna destabilizacija manjšinskih območij visoke rodnosti (Kosovo). Za to obdobje so značilne izgradnja države in socialistična industrializacija ter urbanizacija, katere posledica je bila obsežna deagrarizacija in naraščanje etnične raznolikosti jugoslovanskih mest; ter c) obdobje supranacionalne dezintegracije (1974–1991), za katero je značilna specifična migracijska dinamika povratnih migracij ali migracij potomcev nekdanjih preseljencev v republike etničnega središča. Za to obdobje je hkrati značilen visok delež heteroetničnih porok in porast nadnacionalnih jugoslovanskih opredelitev, ki so se ohranile vse do leta 1991. Vsako od treh obdobji je zaznamovala prevlada določenega migracijskega tipa, v vseh treh pa se je vzpostavil poseben tip psevdoprostovoljnih migracij, ki prikriva dejanske razmere soustvarjanih okoliščin zaželene preselitve specifične etnične populacije. Tako je

zlasti v Bosni in Hercegovini kot republiki brez izrazite etnične večine prihajalo do notranje konsolidacije nekdanj etnično pestrih okrajev in podregij, iz katerih se je postopoma izseljevalo lokalno manjšinsko prebivalstvo. Specifičen položaj je bil v Vojvodini in na Kosovu kot dveh avtonomnih pokrajinah v okviru republike Srbije, kjer pa sta potekala nasprotujoča si procesa: na eni strani v Vojvodini čedalje intenzivnejša prevlada Srbov kljub zelo številčni manjšinski populaciji, na drugi strani na Kosovu proces stalnega izseljevanja zlasti Srbov in Črnogorcev ter utrjevanje večine kosovskih Albancev. Slovenija je bila tako ob razpadu SFRJ edina republika brez izrazito številčne posamične manjšine. Hrvaška in ožja Srbija sta imeli kljub izraziti večini matičnih narodov večja homogena območja druge najštevilčnejše narodnosti (Srbi v Krajini oziroma Muslimani v Sandžaku). V Črni gori so še vedno močno prevladovali Črnogorci, ob tem pa so bile regionalno prisotne različne manjšine (Muslimani Sandžaka, Albanci jugovzhodnega Primorja in Hrvati Boke Kotorske). Makedonija je kljub dvotretjinski večini Makedoncev postajala izraziteje dvonacionalna država z naraščajočim deležem Albancev (četrtnina prebivalstva ob razpadu Jugoslavije).

ZAHVALE IN DRUGI PODATKI

Članek je rezultat raziskovalnega programa »Manjšinske in etnične študije ter slovensko narodno vprašanje« (P5-0081), projekta »Ugotavljanje etnične vitalnosti na obmejnem območju ob slovensko-hrvaški meji: izbrani poselitveni prostori manjšinskih populacij« (J5-3118) ter slovensko-hrvaškega bilateralnega projekta »Etnične manjšine v slovensko-hrvaškem obmejnem prostoru« (BI-HR/23-24-050), ki jih financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

Viri za raziskovalne podatke so navedeni na seznamu virov in literature.

VIRI IN LITERATURA

- Bertić, I., & Rogić, V. (1987). Pregled po geografskim regijama, republikama i pokrajinama Jugoslavije. V I. Bertić (ur.), *Veliki geografski atlas Jugoslavije* (str. 95–180). Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Boban, L. (1995). *Hrvatske granice*. Školska knjiga.
- Brković, J. (1995). Crna Gora – prva žrtva velikosrpske agresije. V A. Beljo (ur.), *Jugoistočna Europa 1918.–1995. Zbornik radova – Medjunarodni znanstveni skup*. Matica Hrvatska.
- Budding, A. H. (2002). *Serbian Nationalism in the Twentieth Century*. ICTY expert report submitted May 29, 2002. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia.
- Centralni komitet Saveza komunista Srbije. (1966). *Neki problemi međurepubličkih i međunacionalnih odnosa*. Avtor.
- Crnić Novosel, M. (2019). *Štokavski ikavski govori u Gorskom kotaru*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Čubrilo, V. (1991). *Iseljavanje Arnauta* (orig. 1937). V B. Čović (ur.), *Izvori velikosrpske agresije – rasprave, dokumenti, kartografski prikazi*. Školska knjiga.
- Dolenc, D. (2003). *Migracije iz območja nekdanje Jugoslavije v Slovenijo in njih socio-geografski učinki* [Magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta].
- Dugački, Z. (1942). *Zemljopis Hrvatske – opći dio*. Matica hrvatska.
- Fister, P. (1975). *Arhitektura slovenskih protiturških taborov*. Slovenska matica.
- Fričanović, M. (1978). *Demogeografija – stanovništvo svijeta*. Zagreb: Školska knjiga.
- Garašanin, I. (1844). Načertanije – program spoljašne i nacionalne politike Srbije na koncu 1844. godine. V B. Čović (ur.), *Izvori velikosrpske agresije – rasprave, dokumenti, kartografski prikazi* (str. 65–77). Školska knjiga.
- Glomazić, M. (1988). *Etničko i nacionalno biće Crnogoraca*. Panpublik.
- Grafenauer, B. (1991). Pokristjanjevanje Slovencev. V M. Benedik (ur.), *Zgodovina cerkve na Slovenskem* (str. 29–60). Mohorjeva družba.
- Grečič, V. (1975). *Savremene migracije radne snage u Evropi*. Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Hladnik, M. (1997). Uskoki v slovenski povesti in romanu. *Nova Atlantida*, IV(13–14), 201–217.
- Josipović, D. (2012). Instrumentalizacija etničnosti znotraj večinacionalnih držav: Primer kolonizacije Slovencev v Avstro-Ogrskem delu nekdanje Jugoslavije. *Dve domovini / Two Homelands*, 35, 135–148. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-GKUR3SCL>
- Josipović, D. (2013). Pseudoprostovoljne migracije: Primer sistema notranjih migracij v nekdanji Jugoslaviji. *Ars & Humanitas*, 7(2), 71–85.
- Josipović, D. (2014). Avtohtonost, etničnost, narodnost in definicija narodne manjšine. V V. Kržišnik-Bukić & D. Josipović (ur.), *Zgodovinski, politološki, pravni in kulturološki okvir za definicijo narodne manjšine v Republiki Sloveniji* (str. 9–34). Inštitut za narodnostna vprašanja.

- Kaser, K. (1997). *Slobodan seljak i vojnik – rana krajiška društva (1545–1754)*. Naprijed.
- Kaser, K., & Bruckmuller, I. (1989). Družbene spremembe v hrvaško-slavonski Vojni krajini po koncu financiranja s strani notranjeavstrijskih stanov. *Zgodovinski časopis*, 43(3), 349–357.
- Kraljevina Jugoslavija. (1931). *Popis prebivalstva*. Državni zavod za statistiku Kraljevine Jugoslavije.
- Kulišić, Š. (1980). *O etnogenezi Crnogoraca*. Pobjeda.
- Lisac, J. (1996). *Hrvatski dijalekti i jezična povijest*. Matica hrvatska.
- Lončarić, M. (2005). *Kajkaviana & alia: ogledi o kajkavskim i drugim hrvatskim govorima*. Zrinski; Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Majciger, J., Pleteršnik, M., & Raič, B. (1871). *Slovanstvo. Prvi del: Občni pregled; Jugoslovani – Slovenci, Hrvati in Srbi, Bolgari*. Matica slovenska.
- Marić, Đ. (1991). *Industrijalizacija Bosne i Hercegovine – geografska studija savremenog razvoja*. Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, Prirodno-matematički fakultet.
- Mežnarić, S. (1986). *Bosanci – a kuda idu Slovenci nedeljom?* Republiška konferenca ZSMS.
- Mužić, I. (2001). *Hrvati i autohtonost – na teritoriju rimske provincije Dalmacije*. Knjigotisak.
- Nedeljković, R. (1968). *Savez komunista u borbi za nacionalnu ravnopravnost*. NIP Komunist.
- Nikčević, V. P. (1994). Predgovor drugome izdanju knjige Špira Kulišića »O etnogenezi Crnogoraca«. Obod.
- Pavičić, S. (2000). Bosna – migracije. *Migracijske i etničke teme*, 16(4), 333–357.
- Pavić, R. (1991). Velika Srbija od 1844. do 1990/91. godine. V B. Čović (ur.), *Izvori velikosrpske agresije – rasprave, dokumenti, kartografski prikazi* (str. 151–201). Školska knjiga.
- Petrović, R. (1968). *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*. Svjetlost.
- Petrović, R. (1987). *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt*. Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Pirjevec, J. (1995). *Jugoslavija [1918–1992] – nastanak, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Lipa.
- Pirjevec, J. (2003). *Jugoslovanske vojne 1991–2001*. Cankarjeva založba.
- Savezni zavod za statistiku SFRJ. (1948). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 15. marta 1948*.
- Savezni zavod za statistiku SFRJ. (1953). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 31. marta 1953*.
- Savezni zavod za statistiku SFRJ. (1954). *SGJ 1954 – Statistički godišnjak Jugoslavije 1954*.
- Savezni zavod za statistiku SFRJ. (1961). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 31. marta 1961*.
- Savezni zavod za statistiku SFRJ. (1962). *SGJ 1962 – Statistički godišnjak Jugoslavije 1962*.

- Savezni zavod za statistiku SFRJ. (1966). *SGJ 1966 – Statistički godišnjak Jugoslavije 1966, knjiga XIII.*
- Savezni zavod za statistiku SFRJ. (1971). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 31. marta 1971.*
- Savezni zavod za statistiku SFRJ. (1981). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 31. marta 1981.*
- Savezni zavod za statistiku SFRJ. (1991). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 31. marta 1991.*
- Simoniti, V. (1977). Prispevek k poznavanju turških vpadov v letih od 1570 do 1575. *Zgodovinski časopis*, 31(4), 491–505.
- Stanton, W. (2003). *The Rapid Growth of Human Population 1750–2000*. Multi-Science Publishing.
- Škafar, V. (2022). Makedonska pravoslavna cerkev postala avtokefalna. *Edinost in dialog : revija za ekumensko teologijo in medreligijski dialog*. 77(1), 279–286. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-9K6FPBT5>
- Voje, I. (1994). *Nemirni Balkan*. DZS.
- ZAVNOBIH. (1953). *Prvo zasjedanje ZAVNOBIH, Mrkonjić Grad, 25.-26. novembar 1953..*
- Zečević, V. (2000). *Hrvatski dijalekti u kontaktu*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Živić, D. (1997). Etnodemografski okvir srpske agresije na hrvatsko Podunavlje. *Acta geographica Croatica*, 32, 145–160.

SUMMARY

POLITICAL-GEOGRAPHICAL FACTORS OF SELECTIVITY OF INTERNAL (INTER-REPUBLIC) MIGRATIONS IN THE SOCIALIST FEDERAL REPUBLIC OF YUGOSLAVIA (1945–1991) AS AN EXAMPLE OF PSEUDO-VOLUNTARY MIGRATIONS, WITH AN EMPHASIS ON BOSNIA AND HERZEGOVINA

Damir Josipović

After World War II, when Yugoslavia consolidated its territory with new acquisitions totaling 7,138 km² and the Rapallo border was abolished, Slovenia alone expanded by one-third compared to its pre-war area. The territorial gains included most of Istria, the Kvarner and Dalmatian islands, and most of the Primorska region: until 1946, up to the Soča River (as part of former zone A); until 1947, extending further to the Idrija River, the border ridges of the Julian Alps, and parts of the Karst; and finally, until 1955, zone B and a part of zone A of the Free Territory of Trieste (FTT). The 1956 settlement finally confirmed the inter-republic border between Slovenia and Croatia. Vivid inner migrations were to a greater extent inter-ethnic, as most of the republics and provinces had a distinct ethnic majority (Slovenia, Croatia, Montenegro, Serbia proper, Macedonia), but less so Bosnia and Herzegovina, Vojvodina, and Kosovo in the first postwar phase (1945–1956). This period saw the affirmation of five ethnic groups as the principal Yugoslav constituent majority-nations within the titular republics, with Montenegrins and Macedonians gaining recognition alongside Serbs, Croats, and Slovenes. The migrations of the “Krajina Serbs” from Croatia and Bosnian Krajina to Vojvodina to consolidate the Serbian ethnic majority after the collective expulsion of Germans were a hallmark of the period. The period of pan-Yugoslav enthusiasm and extremely lively internal migrations between the republics (1956–1974), away from the titular ethnic community, was marked by a decline in the proportion of titular nations in the republics and the gradual destabilization of minority areas with high birthrates (Kosovo). Multi-nation-state-building was supported by socialist industrialization and urbanization, large-scale deagrarianization, and an increase in ethnic diversity in cities. The period of supranational disintegration (1974–1991) with growing crisis of governance and economic policy, as a result of pressure from abroad (IMF sanctions, the lively engagement of emigrant organizations and the secret service) and the rise of nationalisms, the migrations were markedly directed towards the republic of ethnic majority, notwithstanding multinational Bosnia and Herzegovina. The specific migration dynamics of return migrations and migrations of the descendants of former immigrants to the republics of the ethnic center (i.e., the titular republic) were characterized by a high proportion of hetero-ethnic marriages and a tremendous increase in the supranational Yugoslav affiliation at censuses. Throughout the three periods, a special type of pseudo-voluntary migration masked the conditions of inflicted circumstances

and the desired resettlement of a specific ethnic population. A process of internal consolidation unfolded, especially in formerly ethnically diverse districts and sub-regions of Bosnia and Herzegovina, from which minority populations gradually emigrated. Within Serbia's autonomous provinces, opposing processes emerged: Serbs gained a majority in Vojvodina, while in Kosovo, they lost a significant share to the growing Albanian population. Alongside the titular national majority populations in Croatia, Serbia, Montenegro, and Macedonia, homogeneous areas of the second most populous ethnicity also formed, such as Serbs in Krajina, Muslims in Sandžak, Albanians and Croats in the Montenegrin Littoral, and Albanians in Polog and northwestern Macedonia. When Yugoslavia disintegrated (1990–1992), Slovenia was the only republic left without a sizeable ethnic minority.

DVE DOMOVINI • TWO HOMELANDS 62 • 2025

TEMATSKI SKLOP / THEMATIC SECTION

**MIGRACIJE IN RAZVOJ NA GORSKIH OBMEJNIH OBMOČJIH ŠVICE IN SLOVENIJE
(18.–20. STOLETJE) / MIGRATION AND DEVELOPMENT IN THE MOUNTAIN BORDERLANDS
OF SWITZERLAND AND SLOVENIA (18TH–20TH CENTURY)**

Luigi Lorenzetti

Migrations and Historical Development Paths—A Comparative Project Between Switzerland and Slovenia: Introduction to the Thematic Section

Fabio Rossinelli, Ricardo Borrmann

The Economic and Social Impacts of Colonial Emigration on Neuchâtel During the "Long 19th Century"

Janja Sedlaček, Marta Rendla

Long-Term Migration and Remittances in the Alpine District of Gornji Grad: Human Agency Amid Environmental and Social Constraints

Borut Žerjal

The Altruistic and Redistributive Effects of Emigration: Legacies and Benefices in Italian Switzerland (18th–19th Century)

Luigi Lorenzetti, Fabio Rossinelli

Return Migration and Real Estate Projects: Philanthropy or Speculation? The Examples of Le Locle and Locarno (Switzerland), From the Mid-19th Century to the 1910s

ČLANKI / ARTICLES

Aleš Bučar Ručman

Analiza priseljevanja v Slovenijo iz (in preko) držav nekdanje SFRJ z uporabo eklektičnega modela mednarodnih migracij

Claudia Schneider

A Conceptual Framework for Multi-Way Integration (MUWI) With a Focus on Residents' Multiple Identities and Intersectionalities

Majda Hrženjak

Seeking Care in the Neighboring Country: An Institutional Analysis of Transnational Care for Older People Between Slovenia and Croatia

Darko Ilin

Representations and Configurations of Multiculturalism in Louis Adamič's *The Native's Return*

Martina Bofulin, Miha Kozorog

»Ugotoviš, kaj vse se da«: Ekonomske priložnosti in strategije priseljenih državljanov Slovenije v Ljudski republiki Kitajski

Nadia Molek

Migration and Identity Processes of Slovenians in Argentina: A Literature Review

TEMATSKI SKLOP / THEMATIC SECTION

**POTOMKE, POTOMCI SLOVENSkih IZSELJENK, IZSELJENCEV TER OHRANJANJE
SLOVENSKEGA JEZIKA IN KULTURE V BOSNI IN HERCEGOVINI / DESCENDANTS OF
SLOVENIAN EMIGRANTS AND THE PRESERVATION OF THE SLOVENIAN LANGUAGE AND
CULTURE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA**

Biljana Babić, Marijanca Ajša Vižintin

Potomke, potomci slovenskih izseljenk, izseljencev ter ohranjanje slovenskega jezika in kulture v Bosni in Hercegovini: Uvod v tematski sklop

Damir Josipovič

Politično-geografski dejavniki selektivnosti notranjih (medrepubliških) migracij v SFRJ (1945–1991) kot primer pseudoprostovoljnih migracij, s poudarkom na Bosni in Hercegovini

Boris Kern, Marijanca Ajša Vižintin

Učenje slovenskega jezika in ohranjanje slovenske kulture v Bosni in Hercegovini

Jaroš Krivec

Srečanja s kolonialno Bosno: slovenski pogledi med evropsko superiornostjo in (jugo) slovansko domačnostjo

Biljana Babić

Slovenija in slovenski motivi v *Koledarju SPKD Prosvjeta* (1905–1947)

Dušan Tomažič, Alija Suljić

Demografske značilnosti tuzelskih Slovencev in njihova organiziranost

ISSN 0353-6777

9 770353 677013

ISSN 1581-1212

Založba ZRC